

- , “Laignel-Lavastine: metoda ‘franceza’ (IV)”, *Revista 22*, 2002, yıl: XIII (645), sayı: 29, <http://www.revista22.ro/laignellavastine-metoda-franceza-iv-152.html>, 15.02.2012.
- Rennie, Bryan S., “Mircea Eliade: coupable jusqu’à preuve du contraire?”, *Jurnalul Literar*, 1994, sayı: 13–16, s. 2.
- , *Reconstructing Eliade: Making Sense of Religion*, Albany: SUNY Press, 1996.
- Ricoeur, Paul, *Critique and Conviction: Conversations with François Azouvi and Marc de Launay*, New York: Columbia University Press, 1998.
- Rondeau, Daniel, “Fascistes, mensonges et rhinocéros”, *L’Express*, 02.05.2002, http://www.lexpress.fr/culture/livre/cioran-eliade-ionesco-l-oublie-du-fascisme_817882.html, (16.02.2012).
- Semo, Marc, “Chute d’empires roumains”, *Libération*, 11.04.2002.
- Sénécal, Didier, “Le trio des Carpates”, *Lire*, 01.04.2002, <http://www.lire.fr/critique.asp/idC=39836&idTC=3&idR=213&idG=8>, (25.04.2005).
- Stanislas, Deprez, “Daniel Dubuisson, L’Occident et la religion. Mythes, science et idéologie”, *Revue Philosophique de Louvain*, 1999, cilt: 97, sayı: 1, s. 204-210.
- Tacou, Constantin (dir.), *Mircea Eliade*, Paris: Editions de l’Herne, 1978.
- Wiebe, Donald, “The Western Construction of Religion: Myths, Knowledge, and Ideology, by Daniel Dubuisson”, *Implicit Religion*, 2005, cilt: 8, sayı: 3, s. 312-314.
- Winock, Michel, “Cioran, Eliade, Ionesco. Trois Roumains et le fascisme”, *L’histoire*, Haziran 2002, sayı: 266, s. 16-17.

ABDÜSSAMED EL-GAZNEVÎ VE TEFSİRİ*

Ferihan ÖZMEN**

Öz

Bu makalede, hicrî V. asırda yaşayan Hanefî fakîhi ve müfessir Abdüssamed el-Gaznevî'nin ve onun 487/1094'de telif ettiği "Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm" isimli eserinin tanıtılması konu edilmiştir. Bu amaçla Gaznevî'nin ilmî kişiliği ile tefsir yönteminin belirlenmesine ve "Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm" isimli çalışmasının tefsir metodolojisi açısından incelenerek eserin tefsir tarihindeki yeri ve öneminin ortaya çıkarılmasına çalışılmıştır. Bu çerçevede tefsirin muhtevası kısaca tanıtılmış; bununla birlikte günümüze yazma olarak ulaşan eserin genel özellikleri üzerinde durulmuş; kaynakları ve kendinden sonraki dönemlere tesirleri araştırılarak "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"den iktibasta bulunan eserler tespit edilmiştir. Bu şekilde Abdüssamed el-Gaznevî'nin genelde temel İslam bilimlerine özelde ise tefsir ilmine katkılarının belirlenmesine çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Abdüssamed el-Gaznevî, Tefsir, Müfessir, Metot, Yazma

Abd al-Samad Al-Ghaznawi And His Qur'anic exegesis

Abstract

Subject of this article is introducing Abd al-Samad al-Ghaznawi and his *tafsir or commentary* entitled "*Tafsir al-Quran al-Azim*" which he wrote in 487 AH. It is intended to determine al-Ghaznawi's scholarly stature and his method of tafsir, thus ascertaining his contribution to science of exegesis, as well as to analyze his "*Tafsir al-Quran al-Azim*" in terms of tafsir methodology and to elicit its prominence in the history of tafsir. Thereafter, the content of *Tafsir al-Quran al-Azim* is examined. After providing general information about the work which has reached the present day as a manuscript, the sources of tafsir are determined and introduced. The influence on how the following works are researched and citings from "*Tafsir al-Quran al-Azim*" are evaluated. Thereafter, the contents of the book are outlined, unraveling its prominence in tafsir history. Thus the aim of the article is to determine al-Ghaznawi's method of exegesis of the Quran and eventually his contribution to Islamic sciences in general and the science of *tafsir* specifically.

Keywords: Abd al-Samad al-Ghaznawi, Tafsir, Mufassir, Method of Exegesis, Manuscript

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'in mesajının anlaşılmasına yönelik faaliyetler, erken dönemden itibaren İslam bilginlerince yoğun bir ilgi görmüş; Kur'ân'ı anlama ve

* Bu makale, yazarın "Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i" başlıklı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Dr., DİB., Kur'an Kursu Öğreticisi (ukberim@hotmail.com)

yorumlama çalışmaları çerçevesinde h. II. asırdan günümüze kadar Kur'ân tefsirine dair nice müstakil eserler telif edilmiştir. Öyle ki İslam dünyasındaki kütüphaneler tefsir ilmi alanında nadide eserlerle dolup taşmış ve muazzam bir birikime sahip olmuştur. Bir kısmı basılıp yayımlanan bu eserlerin pek çoğu ise kütüphanelerde yazma halinde bulunmakta ve araştırmacılar tarafından gün ışığına çıkarılarak tanıtılmayı beklemektedir.

Tefsir tarihinin erken dönemlerinden itibaren günümüze kadar müslüman Türk bilginlerinin de bu ilme çok büyük katkıları olmuş ve Türk-İslam dünyasındaki müfessirler, asırlar boyunca çok değerli eserler telif etmişlerdir. Bunlar arasından günümüze kadar gelebilenlerden biri h. V. asırda yaşamış ve adı biyografi kaynaklarına "Gaznevî" nisbesiyle geçmiş olan Hanefî fakîhi ve müfessir Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin¹ 487/1094'de telif ettiği "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*" isimli eseridir. Tefsir tarihi itibarıyla erken bir dönemde telif edilmiş olan Gaznevî'nin bu tefsirinin, Türkiye'de yazma halinde üç farklı nüshasının bulunduğu tespit edilmiştir. Eserin üç ciltten oluşan tam bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde², tek ciltten oluşan tam bir nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde³, altı veya yedi ciltten oluştuğu tahmin edilen bir nüshasının sadece üçüncü cildi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir.⁴ Bunlar dışında üç ciltten oluşan bir nüshasının üçüncü cildi Fas'ta Hizânetü'l-Karaviyyîn Kütüphanesi'nde⁵ bulunmaktadır. Gaznevî'nin bu tefsiri Râzî (ö. 606/1209), Kurtubî (ö. 671/1273) ve hatta Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi meşhur müfessirlerin tefsirlerinden çok önce telif edilmiş ve h. V. asırda dirayet tefsirleri silsilesinde bir halka oluşturmuştur. Telif edildiği tarih itibarıyla ehemmiyet kazanan bu eserin gün yüzüne çıkarılıp, kendisi ve müellifi üzerinde çalışmalar yapılması, hem eserin ve müellifinin hem de eserin meydana getirildiği dönemin

1 Eser ve müellifi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefîyye* (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize 1993/1413, III, 430; Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünûn an esâmil-kütübi ve'l-fünûn* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge), I-II, Mili Eğitim Basımevi, Ankara 1941, I, 462; Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, MEB, İstanbul 1955, I, 574; a.mlf., *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli a'lâ keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yaltkaya), MEB, Ankara 1945, (iki cilt bir arada), I, 309; Velid b. Ahmed Hüseyin ez-Zübeyrî, *el-Mevsûatü'l-müeyyessere fi terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luğa* (cem'a ve i'dad Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyrî-İyâd b. Abdüllatif Kaysî-Mustafa b. Kahtan Habib-İmâd b. Muhammed Bağdadî), Medine: Mecelletü'l-Hikme, 2003/1424, II, 1233; Muhammed Âbid el-Fâsî, *Fihrisu mahtûtâti hizâneti'l-karaviyyîn*, Dârü'l-Beyza: Dârü'l-Kitâb, 1979, I, 89; Âdil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirin min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 1986/1406, I, 285.

2 Mihrişâh, nr. 24, 25, 26.

3 Beyazıt, nr. 552.

4 Ahmed III, nr. 84.

5 Hizânetü'l-Karaviyyîn (Fas), nr. 49.

ve bölgenin, temel İslam bilimleri sahasındaki ilmî seviyesi hakkında orijinal fikirler vermesi açısından önemlidir. Ayrıca ilk Türk-İslam devletlerinden Gazneliler döneminde yaşayan ve kaynaklarda “Gaznevî” nisbesiyle zikredilen, “kâdi'l-kudât” unvanından dolayı döneminin önemli bir bilgini olduğu anlaşılan Abdüssamed el-Gaznevî'nin hayatının araştırılması ve eserinin incelenerek tefsir ilmindeki yeri ve öneminin ortaya konulması, Gazneliler'in tefsir ilmine katkılarının ortaya çıkarılmasına da katkı sağlayacaktır.

Hicrî V. asrın İslâm dünyasında, Hindistan'dan Endülüs'e kadar uzanan geniş bir coğrafyada birbirinden bağımsız çok sayıda devlet hüküm sürmüştür. Bu devletlerin yöneticilerinin ülkelerindeki âlim, edip ve şairleri saraylarında himaye ederek bunların ilmî ve edebî faaliyetlerini desteklemeleri neticesinde oldukça canlı ve hareketli bir sosyo-kültürel hayat yaşanmıştır. Bu dönemde ilmî faaliyetlerin yoğun olarak sürdürüldüğü Nişâbûr, Merv, Herat ve Belh şehirlerini kapsayan Horasan bölgesi ile Rey, Cürcân, Kirman, Kâhire ve Kurtuba gibi şehirler, asrın önemli ilim merkezleri olmuştur. Benzer şekilde Gazneliler Devleti'nin başkenti olan Gazne, ilmî ve edebî çalışmaların son derece hareketli ve parlak bir düzeye ulaştığı önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Gazneli sultanların devrin aydınlarını çevrelerinde toplamayı ve bunlara saygı göstermeyi bir devlet politikası olarak sürdürmeleri neticesinde, Gazne sarayı çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren bilginlerle dolup taşmıştır. Örneğin devrin dünyaca meşhur ilim adamı Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]) bu sarayda yetişen ve Gazneli Sultanlar için eser telif edenlerden sadece biridir.

Hicrî V. asırda dînî ilimler alanında çok sayıda alim yetişmiş ve kıymetli eserler telif edilmiştir. Örneğin “*el-Müstedrek*” adlı eseriyle tanınan hadis hafızı Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014), Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren çok yönlü bir Eş'arî alimi İbn Fûrek (ö. 406/1015), sûfi, müfessir ve muhaddis Sülemî (ö. 412/1021), Basra Mu'tezilesi'nin ünlü kalamcısı ve Şâfiî fakîhi Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), müfessir, mukrî, vaiz ve edip Sa'lebî (ö. 427/1035), Eş'arî kalamcısı, Şâfiî fakîhi ve matematik bilgini Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-38), tefsir ve kıraat alimi Mekkî b. Ebû Tâlib (ö. 437/1045), Hanefî fakîhi Ebû Muhammed en-Nâsîhî (ö. 447/1055), siyâset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şafîî fakîhi ve müfessir Mâverdî (ö.450/1058) asrın ilk yarısına damgasını vuran alimlerdir. Aynı şekilde tasavvuf, kelam, tefsir ve hadis alimi Kuşeyrî (ö. 465/1072), “*Keşfü'l-mahcûb*” adlı eseriyle tanınan sûfi müellif Hücvîrî (ö. 465/1072), belagat ilminin kurucusu sayılan Arap dili, nahiv, belagat, fıkıh, kelam ve tefsir alimi Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), kıraat ve tefsir âlimi Ebû Ma'ser et-Taberî (ö. 478/1085), Eş'arî kalamcısı ve Şâfiî fakîhi Cüveynî (ö. 478/1085), tasavvuf, tefsir, kelam, hadis, fıkıh ve tarih alimi, şair Herevî (ö. 481/1089), Hanefî

fakîhi Pezdevî (ö. 482/1089), fakîh, muhaddis, tarihçi, edip ve şair İbn Hazm (ö. 456/1064), Şîî müfessir Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1068), Kurtubalı Mâlikî fakîhi, tefsir ve kelim alimi İbnü'l-Cevzî (ö. 483/1090), tefsir, kıraat, hadis, nahiv ve lügat alimi Nîsâbü'rî (ö. 490/1096) de bu dönemde yaşayan alimlerden bazılarıdır. Bunlardan İbn Fûrek, Hücvirî, Herevî ve Ebû Muhammed en-Nâsîhî gibi bazıları hayatlarının bir döneminde Gazne'de bulunup, Gazneli sultanlar ile ilişki içinde olmuşlardır. Ancak dînî ilimlerde özellikle de tefsir alanında "Gaznevî" nisbesiyle meşhur olan alimlerin çoğu h. V. asırdan sonra yaşamışlardır. Örneğin müfessir Ahmed b. İsmâil el-Gaznevî (ö. 520/1120), mutasavvîf ve şair Mecdûd b. Âdem es-Senâî el-Gaznevî (ö. 525/1131), Hanefî fakîhi ve müfessir Ali b. el-Hüseyin el-Gaznevî (ö. 551/1105), müfessir, kıraat ve nahiv alimi Muhammed b. Tayfûr el-Gaznevî es-Secâvendî (ö. 560/1165), Hanefî fakîhi ve müfessir Ali b. İbrâhim el-Gaznevî (ö. 582/1186), Hanefî fakîhi ve kelimci Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî, (ö. 593/1197), Hanefî fakîhi, müfessir ve matematikçi Sirâcuddîn Ebû Tâhir es-Secâvendî el-Gaznevî (ö. 600/1203), Hanefî fakîhi ve müfessir Ebû Hafis Ömer b. İshâk el-Gaznevî (ö. 773/1372) ve müfessir Ya'kûb Çerhî b. Osmân b. Mahmûd el-Gaznevî (ö. 851/1447) bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla kaynaklarda yaşadığı yer konusunda net bir bilgi olmamakla birlikte ileride açıklanacağı üzere babası ve amcasının Gazne'deki bir medresede yetişmiş olması ve "Gaznevî" nisbesine sahip olması gibi sebeplerle Gazne'de yaşadığı düşünülen Abdüssamed el-Gaznevî, h. V. asırda Gaznelilerin en parlak döneminde yaşamış ve Kurân tefsiri telif etmiş bir müfessirdir.

A. Hayatı

Abdüssamed el-Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"inden bahseden kaynaklarda müellifin ismi "*Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî*" şeklinde yer almaktadır.⁶ Gaznevî'nin tefsirinin Süleymaniye ve Beyazıt kütüphanelerindeki nüshalarında, mukaddimenin hemen ardından müellifin adı tam olarak "*eş-Şeyhu'l-İmâm Ruknü'l-İslâm Şemsü'l-Eimme ve Sirâcu'l-Enâm Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Kâdi'l-Kudât eş-Şeyhu'l-İmâm Mahmûd b. Yûnus*" şeklinde zikredilmektedir.⁷ Eserin elimizdeki en erken tarihli (696/1297) nüshası olan ve tefsirin üçüncü cildini oluşturan Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndeki⁸ nüshanın, "zahriye" tabir edilen iç kapağında da müellifin ismi "*eş-Şeyhu'l-İmâm Ruknü'l-İslâm Şemsü'l-Eimme ve Sirâcu'l-Enâm*

6 el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 430; Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I, 462; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 574; a. mlf., *İzâhü'l-meknûn*, I, 309; ez-Zübeyrî, *Mevsûatü'l-müyessere*, II, 1233; el-Fâsî, *Fihrisu mahtâtât*, I, 89; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, I, 285.

7 Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Hanefî el-Gaznevî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Süleymaniye Ktp, Mihrişah, nr. 24, vr. 1^b; Beyazıt Dev. Ktp., Beyazıt, nr. 552, vr. 1^b.

8 Ahmed III, nr. 84, vr. 1^{ab}.

Kâdi'l-Kudât Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Kâdi'l-Kudât eş-Şeyhu'l-İmâm Mahmûd b. Yûnus b. Muhammed el-Gaznevî" şeklinde kaydedilmiştir.⁹ Bunlarla birlikte Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshanın I. ve III. ciltlerinin sonundaki ferağ kayıtlarında müstensih, müfessirin ismini "*Abdüssamed el-Hanefî*",¹⁰ II. cildin sonunda ise "*Abdüssamed el-Gaznevî*"¹¹ olarak zikretmektedir.

Abdüssamed el-Gaznevî'nin hayatı hakkında kaynaklarda ne yazık ki yeterince bilgi bulunmamakta; Gaznevî'nin eseri ve bunu nakleden oğlu hakkındaki çok kısıtlı bilgiler dışında, ailesi, yaşamı ve yaşadığı şehir hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Gaznevî, "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"'inin hatimesinde, ilmî şahsiyetine ve bu münasebetle ailesine dair bazı bilgilere bizzat kendisi yer vermektedir. Gaznevî, tefsirinin sonunda kaynaklarını sıralarken Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Belhî'nin (ö. 416/1025) tefsirini hocası Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâgîdî'den (ö. 436 [1044-45], h. 436 (1044-45) yılında dinlediğini ifade etmektedir.¹² Dolayısıyla Gaznevî'nin hayatına dair bilinen en erken tarih h. 436'dır (1044-45) ve müellif bu tarihte bir Kur'ân tefsirini öğrenebilecek yaşta'dır. Gaznevî eserin hatimesine düştüğü ferağ kaydında tefsirini h. 487'de (1094) tamamladığı ifade etmektedir.¹³ Buradan da Gaznevî'nin tefsirini telif ettiğinde en azından 50 yaşının üzerinde olduğu ve 487/1094'de veya daha sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Gaznevî'nin ailesine dair kısıtlı bilgilerin bir kısmı da yine "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"e dayanmaktadır. Gaznevî, bazı tefsir kaynaklarını amcası Kâdikudât Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus b. Muhammed'den ve babası Kâdikudât Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Yûnus'dan aldığını ifade etmektedir.¹⁴ Gaznevî'nin ailesi hakkında kendisinin verdiği bu bilgiler dışında kaynaklarda "Yahya b. Abdüssamed" isminde kendisi gibi *kâdî* bir oğlu olduğu bildirilmektedir.¹⁵

Bu tespitlerden, Gaznevî'nin hayatını devlet görevi yürüten ve ilimle iş tugal eden fertlere sahip bir aile içinde sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

B. İlmî Şahsiyeti

Abdüssamed el-Gaznevî'nin, "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"inde geçen isminin başındaki "*eş-Şeyhu'l-İmâm*", "*Ruknü'l-İslâm*", "*Şemsü'l-Eimme*", "*Sirâcu'l-*

9 el-Gaznevî, Ahmed III, nr. 84, vr. 212^b.

10 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 247^b.

11 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 25, vr. 446^a.

12 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^a.

13 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^b; Beyazıt, nr. 552, vr. 700^b.

14 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^{ab}.

15 el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 430.

*Enâm*¹⁶ ve özellikle “*Kâdî'l-Kudât*”¹⁷ unvanları ve kaynaklarda kendisinden “Hanefî fakîhi” olarak sözedilmesi,¹⁸ Gaznevî'nin devrinin ileri gelen âlimlerinden biri olduğunun işareti sayılmalıdır. Yine döneminin önemli bir müfessiri olan hocası Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Şebîb el-Kâgîdî'den icazetle tefsir dersleri almış olması¹⁹ da bu kanyı kuvvetlendirmektedir. Ayrıca müellifin bizzat verdiği bilgilere göre babası ve amcasından tefsir dersleri alması, özellikle de babası ve amcasının *kâdilkudât* unvanları, benzer şekilde tarih kaynaklarında amcası Kâdilkudât Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus'un devrinin en seçkin alimlerinden biri olduğunun vurgulanması,²⁰ Gaznevî'nin ilimle iştiğal etmeyi geleneksel bir şekilde sürdüren mümtaz bir aileye mensup olduğunu ve bu aile ortamı içinde yetiştiğini göstermektedir. Aynı şekilde “Kâdî” unvanıyla zikredilen oğlu Yahya b. Abdüssamed'in, Gaznevî'nin tefsirini nakletmesi²¹ de ailenin ilimle iştiğal geleneğini sonraki nesillerde de sürdürdüğünün bir diğer göstergesidir.

Hocaları

1. Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâgîdî (ö.436 [1044-45]'dan sonra)

Gaznevî'nin icazetle ders aldığı hocası Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâgîdî'dir. Kâgîdî, “Mâlînî” ismiyle meşhur hadis hafızı ve sûfî Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Mâlînî el-Herevî'nin²² (ö. 412/1022) öğrencisidir.²³ Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl el-Belhî'nin (ö. 416/1025) tefsirini, Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâgîdî'den h. 436'da (1044-45) kendisine okumak suretiyle (kıraaten aleyh) aldığını ifade etmektedir.²⁴ Ayrıca “*Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*”in diğer tefsir kaynakları olan Mukâtil b. Süleymân, Dahhâk b. Müzâhim, Mücahid, Katâde b. Diâme, Hasan Basrî, Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî

16 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 1^b; Beyazıt, nr. 552, vr. 1^b.

17 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 1^b; Beyazıt, nr. 552, vr. 1^b; Ahmed III, nr. 84, vr. 1^a.

18 el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 574; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, II, 259.

19 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 647^{ab}.

20 Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târihü'l-Beyhakî* (thk. Yahyâ Haşşab-Sadık Neşat), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982, s. 213.

21 el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 430.

22 Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvut-Me'mûn Sagarcı), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405, XVII, 301-303; Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Carolus Johannes Tornberg), Beyrut: Dâru Sadır, 1979/1399, IX, 325.

23 ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 302; Ebû'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dımaşk* (thk. Muhibüddin Ebû Saîd Amrevî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995/1415, V, 193.

24 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^a.

gibi müfessirlerin tefsirlerini, Tahâvî'nin "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ını da bu hocasından icazetle aldığını, bunların her birinin isnadını hocasının kendi yazısıyla ona yazdığını bizzat kendisi ifade etmektedir.²⁵ Ayrıca Übeyy b. Ka'b'ın, sûrelerin faziletine dair rivayetlerini hocasından aldığını göstermek üzere verdiği senette el-Kâgîdî'nin bu rivayetleri Muhammed b. Fazl'dan naklettiği görülmektedir. Gaznevî'nin verdiği bilgiler dışında biyografi kaynaklarında Kâgîdî hakkında yeterli bilgi bulunmamakla birlikte kendisinden "Horasan İmamı" olarak bahsedilmekte²⁶ ve Kirman'ın bölgelerinden birinin başkenti olan Cireft²⁷ şehrinde müfessir olduğu bildirilmektedir.²⁸

2. Kâdilkudât Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus b. Muhammed (ö.437/1045'den sonra)

Gaznevî'nin hocalarından biri, amcası Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus'tur. Gaznevî, tefsirinin sonunda kaynaklarını sıralarken Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî'nin tefsirini 437/1045 yılında, amcası eş-Şeyh el-İmâm Rüknu'l-İslâm Kâdilkudât Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus b. Muhammed'den kendisine okumak suretiyle (kıraaten aleyh) naklettiğini bildirmektedir.²⁹ Gaznevî ayrıca Cessâs'ın "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ını da kendisine babası ve amcasının icazetle haber verdiklerini ifade etmektedir.³⁰

Biyografi kaynaklarında, Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Gazneliler döneminin ünlü tarihçisi ve Gazneliler'in sarayında uzun süre çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş olan Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî (ö.470/1077), "*Târihu'l-Beyhakî*" isimli eserinde Kâdilkudât Ebû Süleymân Dâvûd b. Yûnus'un, Gazne'deki "Bâb-ı Bostan" medresesinin müderrisi Ebû Sâlih et-Tebbânî'nin (ö. 400/1009) yetiştirdiği öğrencilerden ve Gazne'deki devrin en seçkin alimlerinden biri olduğunu kaydetmektedir.³¹

3. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Talha en-Nâşibânî

Gaznevî'nin hocalarından biri de tefsirinin kaynaklarından biri olan Ebû Bekir Muhammed b. el-Fazl'ın "*et-Tehzîb fi't-Tefsîr*" isimli eserini kendisinden

25 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^b.

26 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, XXXIII, 262.

27 Ebû Abdullah Şihabüddin Yâkut b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (herausgegeben Ferdinand Wüstenfeld), Tahran: Mektebetü'l-Esedî, 1965, II, 174. Cireft (Jiroft), bugün İran'da Kirman eyaletine bağlı bir kenttir.

28 İbn Asâkir, *Târihu Medîneti Dimaşk*, XIII, 355.

29 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^a.

30 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^b.

31 el-Beyhakî, *Târihu'l-Beyhakî*, s. 213. Ayrıca bkz. Muhammed Hasan İmâdî, *Horasan fi'l-asri'l-Gaznevî*, [y.y., t.y.], s. 257, 266; Abdurrahman Muhammed Bedr, *Rusûmü'l-Gazneviyyîn ve nazmuhümü'l-ictimâiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Enclö'l-Mısıriyye, 1987, s. 102.

dinlediği Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Talha en-Nâşibânî'dir.³² Ancak kaynaklarda Ebû Ca'fer en-Nâşibânî hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

4. Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Mekkî b. el-Hüseyin el-Hayyûnî (ö.448'den [1057]'den sonra)

Gaznevî'nin kendi verdiği bilgilere göre, h. 447-448'de (1056-57) "*Meâni'z-Zeccâc*"ı kendisine okumak suretiyle (kırâaten aleyh) aldığı hocası, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Mekkî b. el-Hüseyin el-Hayyûnî'dir.³³ Ancak biyografi kaynaklarında Ebû Ca'fer el-Hayyûnî hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

5. Kâdilkudât Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Yûnus b. Muhammed

Gaznevî'nin hocalarından biri de, babası Mahmûd b. Yûnus'tur. "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"in kaynaklarından biri olan Ebû'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsirini, Gaznevî'ye kendi ifadesiyle "babası eş-Şeyh el-İmâm Cemâlu'l-İslâm Kâdî'l-Kudât Ebû'l-Kâsım" (Mahmûd b. Yûnus b. Muhammed) haber vermiştir.³⁴ Gaznevî, ayrıca Cessâs'ın "*Ahkâmu'l-Kur'ân*"ını da kendisine babası ve amcasının icazetle haber verdiklerini ifade etmektedir.³⁵ Beyhakî, eserinde Ebû Süleymân Dâvûd'dan (Gaznevî'nin amcası) bahsederken, Ebû Süleymân'ın kardeşi "Zekî Mahmûd"un da Tebbânî'den ders aldığını bildirmektedir.³⁶ Beyhakî'nin sözünü ettiği "Zekî Mahmûd"un, Gaznevî'nin babası olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Yûnus b. Muhammed hakkında biyografi kaynaklarında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Talebeleri

Haneffî biyografi yazarı Kureşî'nin (ö. 775/1373) bildirdiğine göre Haneffî fukahâsından Ebu'l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Abdurrahman el-Gaznevî (ö. 563/1168), Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfêhâ*" isimli kitabını (*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*), oğlu Kâdî Yahyâ b. Abdüssamed'den, o da babasından nakletmiştir.³⁷ Eseri-

32 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^a.

33 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^a.

34 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^b.

35 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^b.

36 el-Beyhakî, *Târîhü'l-Beyhakî*, s. 213.

37 el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, III, 430.

ni sonraki nesillere aktaran oğlu Yahya dışında Gaznevî'nin başka öğrencileri olup olmadığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Mezhebi

a. İtikatta

Abdüssamed el-Gaznevî müfessir ve fakîh olarak tanınmış olmakla birlikte *"Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm"* de pek çok âyetin tefsirinde kelâmî konulara da temas etmiştir. Tefsiri incelendiğinde, Gaznevî'nin itikatta Mâtürîdiye mezhebini benimsediği anlaşılmaktadır. Örneğin en-Nisâ sûresinin 165. âyetinin³⁸ tefsirinde Gaznevî, Yüce Allah peygamberler göndermeseydi de bütün mahlûkatına kendisiyle Allah'ı bilecekleri akıl verseydi, bunun kendisinden bir adalet olacağını; ama kendisinden bir lütuf ve fazladan delil olarak, akli delillerle bilinmesi mümkün olmayan şeriatlerin bir beyanı olarak peygamber gönderdiğini söylemektedir.³⁹ Bu ifadelerden Gaznevî'nin Eş'arîler ile Mâtürîdîler arasındaki ihtilaflı bir konuda Mâtürîdî'nin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Bir peygamber gönderilmeksizin Allah'ın varlığının bilinmesinin zorunlu/mümkün olup olmadığı meselesinde, Mâtürîdîler "insanlara peygamber gönderilmemiş/dînî tebligat yapılmamış olsa bile insanların Allah'ın varlığını ve birliğini akıllarıyla bulmalarının vacip olduğu" görüşündedirler. Eş'arîler'e göre ise akıl, Allah'ın varlığını ve birliğini bilmeyi vacip kılmaz. Onun için Allah'ı bilmek şer'an vaciptir. Peygamber gönderilmediği takdirde insanlar Allah'ın varlık ve birliğini bilmekle mes'ul değildirler.⁴⁰

Mâtürîdîler ile Eş'arîler arasındaki ihtilaflardan biri de "teklîf-i mâ lâ yutâk" konusundadır. Mâtürîdîler'e göre "teklîf-i mâ lâ yutâk" yani Allah'ın insanın gücü dışında kalan bir şeyin yapılmasını emretmesi ve kullarını bununla mükellef kılması caiz değildir. Eş'arîler'e göre ise caiz ve mümkündür. Ama fiilen vaki değildir.⁴¹ Gaznevî Bakara sûresinin 31. âyetini⁴² "teklîf-i mâ lâ yutâk"ın cevazına delil getirenlerden söz ederek bunun teklif olmadığını, aksine bu âyetin, bizzat şahit oldukları şeyin iç yüzünü bilemeyen melekle-

38 *"Peygamberleri müjdeciler ve azab habercileri olarak gönderdik ki, peygamberlerden sonra insanların Allah'a karşı bir bahaneleri olmasın."*

39 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 171^a.

40 Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah Taftazânî, *Kelam İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhü'l-Akâid* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yay., 1982, s. 43-44; Gölcük, Şerafeddin Süleyman-Toprak, *Kelam*, Konya: Tekin Kitabevi, 1996, s. 59.

41 Taftazânî, *Kelam İlmi*, s. 41, 216; Gölcük-Toprak, *Kelam*, s. 59.

42 *"Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti, sonra onları meleklerle gösterip: "Haydi davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin." dedi."*

rin, gayb konumunda olan şeylerin de içyüzünü bilmekten aciz olacaklarını haber verdiğini ifade etmektedir.⁴³

Hicrî II. (VIII.) yüzyılın başlarından itibaren kader meselesinde, kulların fiillerine ilişkin tartışmalarda ortaya çıkan "istitâat (iradî fiilleri gerçekleştirmeyi sağlayan yetenek ve güç)" konusunda kelam alimleri arasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Ehl-i sünnet alimlerine göre fiilin gerçekleşmesini sağlayan istitâat, fiilden önce değil, fiil anında Allah tarafından yaratılır. Mu'tezile'ye göre ise fiillerin meydana gelmesini sağlayan güç yani istitâat fiilden önce mevcuttur.⁴⁴ Fiilden önce bulunan bu kudret fiille bağlantılı değildir.⁴⁵ Mu'tezile alimlerinin çoğu "Ona bir yol bulabilenlerin Beyt'i hacetmesi Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır." (Âl-i İmrân 3/97) âyetini, istitâatın fiilden önce mevcut olduğuna delil getirmiş ve "Eğer istitâat fiil ile birlikte (fiilin yapılış esnasında) olsaydı, hacetmeyen kimsenin de hacca istitâat (gücü) olmuş olurdu. Hacca gücü yetmeyen kimseyi ise, bu âyetteki sözkonusu mükellefiyet içine almazdı. Böylece de hacetmeyen herkesin, bu âyet sebebiyle hacc yapma ile emredilmiş olmamaları gerekirdi ki bu ittifakla bâtıldır." demişlerdir.⁴⁶ Ehl-i sünnete göre ise istitâat, fiil ile beraberdir. Allah (cc) tarafından, kul için, fiil ile beraber olarak yaratılır. Fiilden evvel olmaz. Zira, fiilden evvel olsa idi; bir şey yapmak istediğinde, kulun Allah'a ihtiyacı olmaması gerekirdi.⁴⁷

Gaznevî Mâtürîdî'nin "Te'vîlât"ındaki ifadelerine⁴⁸ benzer şekilde "istitâat" konusunda şöyle demektedir:

"Bu âyette, âyetin muktezasınca bunu istitâatın fiilden önce olduğuna ihticâc eden kişiye delil yoktur. Çünkü -Allah daha iyi bilir- âyetle kastedilen, hallerin ve sebeplerin istitâatıdır. Fiillerin istitâatına gelince, bunlar ancak fiille birlikte olur. Çünkü istitâat, fiilin istitâatı ve sebebidir. Bu sebeple de ancak onunla beraber olur."⁴⁹

b. Amelde

Gaznevî'nin isminde zikredilen "Hanefî" nisbesi,⁵⁰ onun Hanefî fıkhının bir temsilcisi olduğunu göstermesine ilaveten, "Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm"deki

43 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 15^b.

44 Taftazânî, *Kelam İlmi*, s. 211.

45 Gölcük-Toprak, *Kelam İlmi*, s. 229.

46 Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir = Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934, VIII, 153.

47 Taftazânî, *Kelam İlmi*, s. 210-214.

48 Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (thk. Ahmed Vanlıoğlu ; müracaat Bekir Topaloğlu), İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005, II, 367.

49 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 119^a.

50 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I, 453; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 574; Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirîn*, II, 259.

ahkâm âyetlerinin tefsiri incelendiğinde, onun bir Hanefî fakîhi olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır. Gaznevî fikhî meselelerde, Ebû Hanîfe ve onun öğrencileri İmâm Muhammed ve İmâm Ebû Yûsuf başta olmak üzere İmâm Şâfiî ve İmâm Mâlik gibi mezhep imamlarının görüşlerini de nakletmiştir. Örneğin Nisâ sûresinin 24. âyetinde⁵¹ sözkonusu edilen mehrin mahiyeti ve miktarı konusunda İslâm alimleri ihtilaf etmişlerdir. Kurtubî âyetteki “أَجْرَهُنَّ: mehirlerini” kavlinin “hem malı, hem malın dışında olan bir şeyi kapsadığını”, bu sebeple alimlerin çoğunluğunun “mehrini, aynı malların menfaatleri olmasının caiz” olduğunu, İmâm Mâlik, Müzenî, Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının ise bunu kabul etmediğini bildirmektedir.⁵² İmâm Şâfiî ise herhangi bir şeye bir bedel olması yahut ücret olarak verilmesi caiz olan her şeyin mehir olabileceği görüşündedir.⁵³ Mehrin asgarî miktarı konusunda da ihtilaf meydana gelmiştir. Ebû Hanîfe mehri hırsızlıktan dolayı elin kesilmesine kıyas etmiştir. Ona göre, el ancak ya bir dinar altın para ya da on dirhem gümüş para karşılığında kesilir ve mehrin en az miktarı, on dirhem gümüş veya bunun karşılığıdır. Bundan daha aşağı mehir olmaz. Arkadaşları ve mezhebine mensub kimseler de bu kanaattedir.⁵⁴ Allah Teâlâ'nın “mallarımızla” buyruğunun umum ifade ettiğini ileri süreren İmâm Şâfiî, mehrin az olsun çok olsun caiz olacağını söylemiştir. Hırsızlık nisabına dair kendi görüşlerini ölçü olarak alan İmâm Mâlik'e göre de mehrin en az miktarı üç dirhemdir.⁵⁵ Gaznevî de bu konuda şöyle demektedir:

“Bu âyette ‘mehr bedeli’nin ancak mal veya kendisiyle mal tesliminin hak edileceği türden bir şey olmasının caiz olduğuna delil vardır. Bu sebeple arkadaşlarımız Kur’ân öğretmenin mehir olmasının caiz olmadığını söylemişlerdir. Bu caiz olsaydı, İslâm’ı öğretmekle (evlenmek) de caiz olurdu. Aynı şekilde Ebû Hanîfe ve İmâm Yûsuf’a göre kocanın hizmeti de mehir olamaz. Mehrin (miktarının) tayini konusunda ilim ehli arasında ihtilaf vardır. Hz. Ali’nin (ra) on dirhemden az mehir olmayacağını söylediği rivayet edilmiştir. Hz. Peygamber’den (sav) de aynı şey rivayet edilmiş ve (Hanefî mezhebimize mensup) arkadaşlarımız da bu görüşü benimsemişlerdir. (İmâm) Mâlik mehrin en azının dört dinar olduğunu söylemiştir. (İmâm) Şâfiî de mehrin malın azıyla da çoğuyla da caiz olduğunu söylemiştir.”⁵⁶

Gaznevî'nin, mehrin değerinin mahiyeti ve mehrin asgarî miktarı konusunda fukahânın ihtilaflı görüşlerini naklettiği, Hanefîler’in görüşünü “ar-

51 “...O halde onlardan nikah ile faydalanmanıza karşılık mehirlerini kendilerine verin ki, bu farzdır...”

52 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (tsh. Ahmed Abdülalim Berdunî), Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967, V, 133.

53 el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 128.

54 el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 128-129.

55 el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, V, 128.

56 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 143^b.

kadaşlarının görüşü” olarak naklettikten sonra İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî'nin görüşlerini de zikrettiği bu tefsirinden, kendisinin amelde Hanefî mezhebini benimsediği açık bir şekilde görülmektedir.

İslâm fıkhındaki ihtilafli meselelerden biri de yolcuların namazlarının kısaltılması konusudur. İmâm Ebû Hanîfe'ye göre yolculukta namazı kısaltmak ruhsat değil, azîmettir; kısaltma dışında bir şey yapmak caiz olmaz.⁵⁷ Gaznevî Nisâ sûresinin 101. âyetinin⁵⁸ tefsirinde, seferde namazları kısaltmanın bir ruhsat değil azîmet olduğu, çünkü âyetteki kısaltma emrinin vücut ifade ettiğini ifade etmesi,⁵⁹ kendisinin Hanefî mezhebini mensubiyetinin göstergelerinden biri olduğu gibi, Ramazan ayında oruç tutmaya gücü yetmeyenlerin ödeyeceği fidye miktarı konusundaki açıklamaları da buna işaret etmektedir. Fukahânın çoğunluğu Bakara sûresinin 184. âyetinde⁶⁰ sözkonusu edilen oruç tutmaya gücü yetmeyenlerin ödeyeceği fidyenin miktarı konusunda, o beldede çoğunlukla gıda olarak kullanılan yiyeceklerden bir müd⁶¹ verilmesi gerektiği görüşünde olmakla birlikte, Ebû Hanîfe'ye göre fidyenin miktarı, yarım sâ' (2 müd) buğday veya hurma ya da arpa gibi buğday dışındakilerden bir sa'dır.⁶² Gaznevî'nin bu âyeti tefsiri esnasında Ebû Hanîfe'nin bu görüşünü “arkadaşlarının” görüşü, fukahânın genelinin görüşünü ise “diğerleri”nin görüşü şeklinde nakletmesi,⁶³ amelde Hanefî mezhebini benimsediğini göstermektedir.

C. Tefsiri

Genel Özellikleri

Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsirinin mukaddimesinde, eserin adı geçmemektedir. Ancak, eserin Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan nüshasının I. ve II. ciltlerinin sonunda, müstensih tarafından düşülen ferağ kayıtlarında, eserin adının “*Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*” olduğu tespit edilmiştir.⁶⁴ Eseri Abdüssamed İbnü'l-Kâdî eş-Şeyh Mahmûd b. Yûnus'a ait “*Tefsîru*

57 Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr fi'l-akîde ve's-şerîa ve'l-minhâc*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1991/1411, V, 238.

58 “Yeryüzünde sefere çıktığımızda kâfirlerin size bir kötülük yapacağından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir vebal yoktur.”

59 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 160^b.

60 “(Size farz kılınan oruç), sayılı günlerdedir. İçinizden hasta olan veya yolculukta bulunan ise, diğer günlerde, tutamadığı günler sayısınca tutar...”

61 “Öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahl miktarı” mânasına gelen eski bir hacim ölçüsü.

62 ez-Zuhaylî, *et-Tefsîrû'l-münîr*, II, 141.

63 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 57^b-58^a.

64 el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 257^b; nr. 25, vr. 446^a.

Abdissamed” adıyla kaydeden ve üç büyük cilt olduğunu beyan ettiği tefsirin baş kısmını zikreden Kâtib Çelebi,⁶⁵ “*Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfehâ*” isimli bir eseri, Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'ye nisbetle kaydetmektedir.⁶⁶ Ancak bu eser “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*” ile aynı olmalıdır. Çünkü Abdüssamed el-Gaznevî'nin “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*”inin Fas'taki nüshasının⁶⁷ iç kapağında, eserin adı “*Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfehâ*” şeklinde kaydedilmiştir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda da Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsiri “*Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfehâ*” ismiyle zikredilmiştir.⁶⁸ Örneğin Hanefî biyografi yazarı Kureşî, Gaznevî'nin tefsirinden “*Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfehâ*” ismiyle bahsetmiştir.⁶⁹

Bu bilgilere göre Gaznevî'nin eserinin adının geçtiği en erken tarihli kaynak olan Kureşî'nin *el-Cevâhirü'l-mudîyye*'sinde olduğu gibi, eserin adının aslında “*Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfehâ*” olması muhtemeldir. Bu durumda esere “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*” isminin ise Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshanın müstensihî tarafından verildiğini düşünmek mümkündür. Bu çalışmada, eserin en erken istinsâh edilen tam nüshası olması sebebiyle Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüsha esas alınmış ve eserden buradaki ismiyle bahsedilmiştir.

Gaznevî'nin “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*”inin dili Arapça'dır ve tenkitli neşrini konu alan çalışmalar devam etmekle birlikte⁷⁰ eser henüz matbû değildir. Eserin, üç tanesi İstanbul kütüphanelerinde biri de Fas'ta olan nüshalarının genel özellikleri şöyledir:

1. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin “III. Ahmed Kitaplığı/Koleksiyonu” bölümünde, Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus b. Muhammed el-Gaznevî'ye ait “*Tefsîru'l-Gaznevî*” ismiyle, A. 84 demirbaş numarası ile kayıtlı olan bu nüsha, hicrî 696 (1297) yılında istinsâh edilmiştir. Nesih hattıyla yazılmış 213 varaktan ibarettir. A'râf sûresinin 171. ayetinden, İbrahim sûresinin 27. âyetinin sonuna kadar olan tefsiri ihtiva eden nüsha, Gaznevî'nin eserinin üçüncü cildir. Eserin “zahriye” tabir edilen iç kapağında (vr. 1^a) müellifinin adı yer almakta ve yine burada Osmanlı padi-

65 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I, 453.

66 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zünûn*, I, 462.

67 Hizânetü'l-Karaviyyin, nr. 49.

68 el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 430; el-Bağdâdî, *Hedîyyetü'l-ârifin*, I, 574; ez-Zübeyrî, *el-Mevsûatü'l-müeyyessere*, II, 1233.

69 el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudîyye*, III, 430.

70 Örnek: Atilla Buğdaycı, *Büyük Türk Bilgini Ebu'l-Feth Abdussamed b. Mahmut b. Yunus el-Gaznevî ve "Tefsîru'l-Kur'an" Adlı Eserinin Tenkidli Neşri*, (Doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri ty. ; Ayrıca Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde (Suudi Arabistan) on öğrenci, yüksek lisans tezi olarak eserin belirli bölümlerini tahkik etmiştir. bkz. Mahmûd b. Abdullah b. Ömer eş-Şenkîfî, *Tefsîru'l-fukahâ ve tekzîbü's-süfehâ*, Mekke: Câmîatü Ümmü'l-Kur'a, 2009.

şahlarından Sultan III. Ahmed'in (1115/1703-1143/1730) tuğralı vakıf mührü bulunmaktadır. Cilt kapağında hemen sonrasındaki sayfada ise Vezir Sırrı Paşa'nın mirasından olduğuna dair bir temellük kaydı yer almaktadır.

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişâh, nr. 24, 25, 26. Kütüphanenin, "Mihrişâh Sultan" koleksiyonunda, Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Hanefî el-Gaznevî'ye ait "*Tefsîru Abdüssamed el-Gaznevî*" ismiyle kayıtlıdır. Her sayfası 36 satır olarak nesih hattıyla yazılmış toplam 648 varaktan oluşan bu nüsha, üç ciltten müteşekkildir. Her cildin zahriyelerindeki (v.1a) temellük kayıtlarında eserin sahibini gösteren vakıf kaydı, tuğra ve mühürler bulunmaktadır. Bu sayfalarda, Sultan III. Selim'in tuğralı mührü ve sol tarafında Mihrişâh Sultan'ın vakıf mührü yer almaktadır. Bunların hemen altında, dönemin Haremeyn Evkâf Müfettişi Sadreddinzâde Mehmed Atâullah Efendi'nin, vakfiyenin doğruluğuna dair tasdik şerhi ve mührü bulunmaktadır.

I. cilt, "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"'in ilk 257 varağında müteşekkildir. Tefsirin Fatıha sûresinin başından, A'râf sûresinin sonuna kadar olan kısmını ihtiva eder. Nüshada istinsâh tarihi ve müstensih'in adı bulunmamaktadır.

II. cilt, eserin 258-447. varaklarını, tefsirin ise Enfâl sûresinin başından, Neml sûresinin sonuna kadar olan kısmını ihtiva etmektedir. Bu cildin hatimesine müstensih tarafından düşülen kayıta istinsâh tarihinin, h. 935 (1529) yılı olduğu beyan edilmiştir.⁷¹

III. cilt, eserin 448-648. varaklarından oluşmaktadır. Kasas sûresinden Nâs sûresinin sonuna kadar olan tefsiri ihtiva etmektedir. Bu cildin hatimesinde, müellifin eseri telif tarihini ve kaynaklarını ayrıntılı ve açık bir şekilde beyan ettiği kısmın ardından müstensih tarafından düşülen kayıta, bu cildin istinsâh tarihinin h. 936 (1530) yılı olduğu beyan edilmiştir.⁷²

3. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt, nr. 552. Beyazıt bölümünde 552 numarada kayıtlı bu nüsha, her sayfada 35 satır olarak nesih hattıyla yazılmış 701 varaktan ibaret tek cilttir. Müstensih Abdülkerîm b. Muhammed b. Ali tarafından eserin hatimesine düşülen ferağ kaydına göre h. 943 (1537) yılında istinsâh edilmiştir. Tüm Kur'ân'ın tefsirini oluşturan eser, 201. varaktan sonra 18 varak eksik olup 220. varaktan devam etmektedir. Ayrıca varakları numaralandırmada hata edilmiş ve eserin diğer nüshalarla mukayesesi neticesinde ibarede bir eksiklik olmadığı anlaşılmakla birlikte, 489. varaktan sonra 500. varığa geçilmiştir.

4. Hizânetü'l-Karaviyyîn (Fas), nr. 49. Abdüssamed el-Gaznevî'nin üç ciltlik tefsirinin III. cildir. Fas'taki "Hizânetü'l-Karaviyyîn" kütüphanesin-

71 el-Gaznevî, Mihrişâh, nr. 25, vr. 447^{ab}.

72 el-Gaznevî, Mihrişâh, nr. 26, vr. 648^b.

de bulunan el yazmalarının fihristine dair 1979 yılında yapılan bir çalışmadaki⁷³ kayda göre, bu nüsha tefsirin Rûm sûresinin başından, Nâs sûresinin sonuna kadar olan kısmı ihtiva eder. Endülüsî hat ile yazılmış her sayfasında 29 satır bulunan 159 varaktan ibarettir. Nüshanın kopyası incelendiğinde yakın tarihte eserin iyi muhafaza edilemediği ve hattın büyük bir bölümünün okunamayacak duruma geldiği görülmektedir.

Bu nüshalar dışında Gaznevî'ye nisbet edilen bir tefsir yazması daha mevcuttur. Fransa'da Strasburg Kütüphanesi'nde meşhur muhaddis Ebu'l-Kâsım et-Taberânî'ye (ö. 360/971) nisbetle 4174 numarası ile kayıtlı bulunan, h. 964'de istinsâh tarihli 532 varaktan müteşekkil iki cilt halindeki "*Tefsîru'l-Kur'ân*" isimli eserin müellifinin tayinine dair telif edilen bir makalede,⁷⁴ bu tefsirin Taberânî'ye nisbetinde hata olduğu, tefsirin aslında Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî'ye ait olduğu ileri sürülmüştür. Söz konusu nüshanın iç kapağında, tefsirin "Îmâmül-Hümâm Şeyhu'l-İslâm et-Taberânî el-Kebîr" in tefsiri olduğunu belirtilmiştir. Kaynaklarda Taberânî'nin bir tefsiri olduğunun bildirilmesiyle birlikte⁷⁵ bu nüsha, mevcut Gaznevî tefsiri nüshalarıyla karşılaştırıldığında bunun Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsiri olmadığı, ancak Gaznevî'nin tefsiriyle aralarında benzerlik bulunduğu görülmektedir. Ayrıca Taberânî'ye nisbet edilen ve Gaznevî'ye âdiyeti iddia edilen bu tefsirin, Ebû Bekir el-Haddâd'ın (ö. 800/1398) "*Tefsîru'l-Haddâd*" adıyla meşhur ve matbû eseri ile mukayesesi neticesinde, söz konusu eserin Gaznevî'nin değil Haddâd'ın tefsiri olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶

Muhtevası ve Metodu

"*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*" dirayet ağırlıklı, orta hacimli bir tefsirdir. Müellif, eserin mukaddimesinde dostlarının ve arkadaşlarının kendisinden orta hacimli bir tefsir yazmalarını talep etmeleri üzerine bu tefsiri meydana getirdiğini ifade ederek, eserini telif ediş sebebini dile getirmiştir. Aynı bölümde, kısmen tefsirdeki metoduna da işaret etmiştir. Müfessir Kur'ân'ı başından sonuna kadar, âyetleri tek tek ele alarak tefsir etmiş; bu tefsir işleminde genellikle önce ilgili rivayetleri nakletmiş sonra da dirayet metodunu uygulamıştır.

73 el-Fâsî, *Fihrisu mahtûtâti hizâneti'l-karaviyyîn*.

74 İbrahim Bâcis Abdülmecîd, "*Tefsîru't-Taberânî em tefsîru'l-Gaznevî*", *Âlemu'l-mahtûta ve'n-nevâdir*, I/2, 1418/1997, 98-107.

75 Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992, III, 121.

76 Strasburg'daki Taberânî'ye nisbet edilen söz konusu nüsha, Hişâm el-Bedrânî tarafından tahkik edilerek basılmıştır. bkz. et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb, *et-Tefsîru'l-kebir: Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (thk. Hişâm el-Bedrânî), I-VI, Ürdün: Dâru'l-Kütübî's-Sekâfi, 2008.

"*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"de Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine önem verilmiş, manası mutlak, mücmel, mübhem ve âmm olan âyetlerin tefsirinde öncelikle Kur'ân'ın kendisine müracaat edilmiştir.⁷⁷ Bununla birlikte Kur'ân'ın sünnetle tefsiri de ihmal edilmemiş; manası mutlak âyetleri takyîd, mücmel âyetleri tafsîl, müşkil âyetleri izâh, umum ifade eden âyetleri tahsîs maksadıyla hadislere oldukça çok yer verilmiştir.⁷⁸ Bazı kelime ve âyetlerin manalarının izahında de hadislerden yeterince yararlanmış, sûrelerin faziletine dair Hz. Peygamber'den gelen rivayetler nakletmiştir.⁷⁹ Sahabe ve tâbiûndan rivayet alanında ise daha çok İbn Abbâs'ın tefsirine yer verilirken, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), İkrime (ö. 105/723), Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Said b. Cübeyr (ö. 95/714), Hasan Basrî (ö.110/728), Zeyd b. Eslem (ö. 136/753), Ebu'l-Âliye (ö. 90/708), Muhammed b. Ka'b el-Kurazî (ö. 118/736), İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714), Tâvûs b. Keysân (ö. 106/724) ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö.114/732) gibi tâbiûn müfessirlerinin görüşlerinden de istifade edilmiştir.⁸⁰

Müellif Gaznevî sûrelerin mekkî ya da medenîliklerini açıklamanın yanında, sûrelerin âyet sayıları hakkındaki farklı görüşleri nakletmiş, sûre ve âyetlerin nüzûl sebeplerini de zikretmiştir.⁸¹ Asrının tefsir geleneğine uygun olarak hadis rivayetlerinde senedleri hafzedilen ve sadece ilk râvîyi zikreden müfessir, bazen âhâd rivayetlerin gerçekliğini kabul etmemiş,⁸² bazen de rivayetleri eleştirerek hadislerin metin tenkidini yapmıştır.⁸³

"*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"de nesh konusuna da önem veren Gaznevî, Kur'ân'da "nesh" kelimesinin geçtiği ilk âyetin tefsirinde, neshin lugavî ve istilâhî anlamını naklettikten sonra, neshin çeşitlerini sıralamakta ve konuyu çeşitli örnekleriyle birlikte özetlemektedir.⁸⁴ Gaznevî, neshin vâki olduğu söylenen âyetlerde de konuya temas ederek, nâsîh ve mensûh âyetleri tespit etmiştir. Bu tesbitlerde Kur'ân'ın Kur'ân'ı neshiyle birlikte,⁸⁵ Kur'ân'ın sünneti neshini⁸⁶ ve sünnetin de Kur'ân'ı neshini⁸⁷ kabul ettiği görülen Gaznevî, bazen neshle ilgili ihtilâflı görüşlere de yer vermiş; bazen bunları tenkit etmiş ya da bunlar arasında tercihte bulunmuştur.⁸⁸

77 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 12^b, 52^b, 79^b, 143^b, 170^a; nr. 25, vr. 308^b.

78 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 164^a, 197^b, 186^a, 210^a, 216^b, 228^a; nr. 25, vr. 487^a; nr. 26, vr. 487^a.

79 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, 145^a; nr. 25, vr. 271^b; nr. 26, vr. 642^b.

80 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 39^b, 67^a, 145^{a-b}, 157^a, 229^b; nr. 25, vr. 296^b, 434^a; nr. 26, vr. 640^b.

81 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 61^b, 158^b; nr. 25, vr. 284^a, 432^a.

82 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 83^a, 119^a.

83 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 67^b; nr. 25, vr. 285^b, 264^{a-b}.

84 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 35^a.

85 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 85^{a-b}, vr. 180^a, 186^b; nr. 25, vr. 271^a, 359^b.

86 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 184^{a-b}, 271^b.

87 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr 56^b, 140^{a-b}.

88 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 62^b, 101^a, 119^b, 136^b-137^a, 143^b, 226^b; nr. 25, vr. 389.

Gaznevî, tefsirinde kıraat farklılıklarına da değinmiş, kıraatler arasındaki mana farklılıklarına işaret etmiş, şaz kıraatleri açıklamıştır.⁸⁹ Bazı durumlarda kıraat imamları ve râvîlerinin adlarını zikrettiği, kıraat imamlarının ittifak ettikleri hususlara dikkat çektiği, bazı durumlarda ise bir âyetle ilgili kıraat vecihlerini verdikten sonra kendi görüşünü ve tercihini verdiği de olmuştur.⁹⁰

Müfessir tefsirinde kelime izahlarına, i'râb ve nahiv açıklamalarına yer vermiştir. Lugavî alanda ihtiyaç duyduğu noktalarda âyetle, hadisle, şiirle veya deyimle istişhâd etmiş;⁹¹ bazen de lügat âlimlerinin ismini zikrederek onların açıklamalarını nakletmiştir.⁹² Nahvî tahliller yapmış,⁹³ kelimelerin vezinlerine ve iştikaklarına işaret etmiştir.⁹⁴ Belagat açısından ise Kur'ân'daki mecazlara,⁹⁵ mesellere,⁹⁶ kinayelere,⁹⁷ istiâre⁹⁸ ve teşbihlere⁹⁹ işaret ederek bunları açıklamış; Kur'ân'ın belagat açısından icazına dikkat çekmiştir.¹⁰⁰

Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"inin muhteva ve metot açısından en çok dikkat çeken özelliklerinden biri onun fıkıh yönüdür. Gaznevî, tefsirinde fikhî hükümlerle ilgili açıklamalara geniş bir şekilde yer vermiş, en ihtilafli konuları bile çok basit, sade ve açık bir şekilde izah etmiştir.¹⁰¹ İhtilafli meselelerde öncelikli olarak Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının, bazen de diğer mezhep imamlarının görüşlerini aktarmıştır.¹⁰² Eser tam anlamıyla Hanefî fıkıhını ihtiva etmekle birlikte, diğer mezheplerin Hanefî fıkıhına muhalif görüşlerini de aktarmaktadır.¹⁰³ Gaznevî'nin fikhî izahlarında taklidi reddederek her fırsatta icthadın cevazını isbata çalışması, Kur'ân ve hadis dışında icmâ, kıyas, şer'u men kablenâ gibi dînî delillerin gereğine ve önemine te-

89 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 190^a, 226^a; nr. 25, vr. 273^a.

90 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 189^a, 196^a; nr. 24, vr. 233^a, 244^a; nr. 25, vr. 289^b.

91 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 5^a, 37^b, 77^a, 156^b, 233^b, 241^a, 245^b; nr. 25, vr. 280^a, 290^b, 338^b, 345^b, 365^a, 437^b.

92 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 64^a, 162^b, 141^b.

93 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 70^b, 141^b, 207^a, 216^a, 214^b; nr. 25, vr. 290^b; nr. 26, vr. 468^a.

94 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 12^b, 34^a, 58^b, 94^b, 200^b, 219^a, 257^a; nr. 25, vr. 366^b, 358^b, 378^a; nr. 26, vr. 484^b, 630^b.

95 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 130^b; nr. 25, vr. 364^b, 365^b.

96 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 122^b, 240^a, 237^a; nr. 25, vr. 336^a.

97 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 83^b, 141^b, 202^a, 250^b.

98 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 60^a; nr. 25, vr. 385^a, 360^b, 364^a.

99 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 83^b; nr. 25, vr. 375^b, 336^a, 342^b.

100 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 155^b-156^a, 557^b.

101 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 77^{a-b}, 99^a, 137^a, 138^a, 200^{a-b}-201^a, 257^a.

102 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 24^b, 149^b; nr. 25, vr. 352; nr. 26, vr. 588^b.

103 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 177^a, 185^a.

mas ederek bunların cevazına dair âyetlerden deliller çıkarması,¹⁰⁴ fıkıh usulü açısından da tefsirin değerini ortaya çıkarmaktadır.

Gaznevî, tefsirinde müteşâbih âyetlerin muhkemlere müracaat edilerek tefsir edilmesi gerektiği görüşünü savunmuş¹⁰⁵ ve bu metodu uygulamış;¹⁰⁶ kelâmî meselelere Ehl-i sünnet anlayışı çerçevesinde temas etmiş;¹⁰⁷ bununla birlikte bazen Mu'tezile, Müşebbihe, Hâriciye ve Şia gibi mezheplerin görüşlerini nakletmiş, bazı durumlarda ise bu mezheplerin görüşlerini reddederek kendi görüşlerini desteklemeye yönelik olarak, âyetlerden deliller çıkartmaya çalışmıştır.¹⁰⁸ Tefsirinde bazen soru-cevap metodu uygulamış, bu yolla muhtelif meseleleri açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır.

D. Tefsir ilmindeki Yeri ve Önemi

Kaynakları

Gaznevî, tefsirinin kaynaklarını kendisi listelemiştir.¹⁰⁹ Buna göre "Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân'ı* (ö.311/923), Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Belhî'nin (ö.416/1025) *Câmîu'l-ulûm* adlı tefsiri, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin (ö.321/933) *Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, Ebû Bekir el-Cessâs'ın (ö.370/981) *Ahkâmu'l-Kur'ân'ı* ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö.373/983) tefsiri, Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"i oluştururken istifade ettiği başlıca kaynaklar olmuştur. Gaznevî kaynakları arasında Taberî (ö.310/923), Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî (ö.146/763), Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767), Dahhâk b. Müzâhim (ö.105/723), Mücâhid (ö.104/722), Katâde (ö.117/735), Hasan Basrî (ö.110/728), Hakim et-Tirmizî (ö.320/932) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö.333/944) gibi meşhur müfessirlerin tefsirlerini de zikretmiştir. Ayrıca bu kaynakları aldığı senedleri zikrederken hocalarının kimliklerini de beyan etmiştir.

Gaznevî'nin "*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*"i ayrıntılı olarak incelendiğinde, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö.189/805) Hanefî fıkında delil olarak kullanılan ahkâm hadislerini topladığı "*el-Âsâr*" isimli eseri¹¹⁰ ile İslâm dev-

104 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 45^b, 74^b, 76^a, 80^a, 139^a, 141^b, 185^a, 199^a, 209^a, 229^b, 235^b; nr. 25, vr. 288^b, 358^b, 359^b, 366^b, 373^a, nr. 26, vr. 492^a.

105 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 103^b-104^a.

106 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 69^{a-b}, 207^b.

107 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 247^b.

108 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 61^b, 247^b, 239^a, 256^a; nr. 25, 391^b, 407^b.

109 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 26, vr. 648^{a-b}.

110 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 186^b.

letler hukukuna dair “*es-Siyeru’l-kebîr*” isimli eserini¹¹¹ ve meşhur siyer ve megâzî müellifi, muhaddis İbn İshâk’ın (ö.151/768) “*Kitâbü’l-Megâzî*”sini¹¹² de eserinde kaynak olarak kullandığı tespit edilmiştir.

Tesirleri

Abdüssamed el-Gaznevî’nin tefsiri ilk dönemlerden itibaren sonraki fakih ve müfessirler üzerinde etkili olmuştur. Örneğin Hanefî fakîhi Ebu’l-Fazl Mahmûd b. Ahmed b. Abdurrahman el-Gaznevî (ö.563/1168), Abdüssamed el-Gaznevî’nin tefsirini oğlu Yahyâ b. Abdüssamed’den nakletmiştir.¹¹³ Bu da Gaznevî’nin, h. VI. asırda Hanefî fukahâsı üzerinde etkili olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. İranlı filozof, astronomi, matematik, tıp ve din âlimi Kutbüddîn Mahmûd b. Mes’ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şirâzî eş-Şâfiî (ö.710/1311)¹¹⁴ de “*Fethu’l-mennân fi tefsîri’l-Kur’ân*” isimli tefsirinde pek çok defa “*قال عبد الصمد الغزنوي في تفسيره*” veya “*قال الغزنوي في تفسيره*” gibi ifadelerle Abdüssamed el-Gaznevî’nin tefsirinden alıntı yapmaktadır.¹¹⁵ Gaznevî’nin tefsirinin etkisi, h. VIII. asır Hanefî fukahâsından Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Haddâd el-Yemenî’nin (ö.800/1398) “*Tefsîru’l-Haddâd*” adıyla meşhur “*Keşfü’t-tenzîl fi tahkiki’l-mebâhis ve’t-te’vil*” isimli tefsirinde çok ciddi bir şekilde görülmektedir. “*Tefsîru’l-Haddâd*” Gaznevî’nin tefsiriyle karşılaştırıldığında, Haddâd’ın, “*Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*”i eserinde ana kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır. “*Tefsîru’l-Haddâd*”, Gaznevî’nin tefsirinin âdeti bir kopyası görünümünde olmakla birlikte, yapılan incelemelerde Ebû Bekir el-Haddâd’ın eserinde altı farklı yerde¹¹⁶ “*كذا في تفسير عبد الصمد*” ve “*كذا قال في تفسير عبد الصمد*” gibi ifadelerle Gaznevî’ye atıfta bulunduğu açıkça görülmektedir. Bunların dışında Abdüssamed el-Gaznevî’den yaklaşık dört asır sonra yaşayan ve “İbnü’l-Vezîr” ismiyle tanınan Yemenli Zeydî-Selefi âlim Ebû Abdillâh İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Yemânî (ö. 840/1436) de hadis sahasında telif etti-

111 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 63^a; nr. 25, vr. 281^b, 261^a.

112 bkz. el-Gaznevî, Mihrişah, nr. 24, vr. 131^b, 217^a, 244^b; nr. 25, vr. 265^b.

113 el-Kureşî, *el-Cevâhirü’l-mudîyye*, III, 430.

114 ez-Zirikli, *A’lâm*, VII, 187; Resul Ertuğrul, *Kutbüddîn eş-Şirâzî ve Tefsiri* (doktora tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011, s. 34-74.

115 bkz. Kutbüddîn Mahmûd b. Mes’ûd b. Muslih el-Fârisî eş-Şâfiî eş-Şirâzî, *Fethu’l-mennân fi tefsîri’l-Kur’ân*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, nr. 109, vr. 76^a (Burada Abdüssamed el-Gaznevî ifadesini kullanır), 85^b, 119^b, 131^b, 132^b, 138^a, 139^a, 140^{a+b}, 159^b, 160^b, 170^b-171^a; Hekimoğlu, nr. 112, vr. 106^b, 190^b; Hekimoğlu, nr. 118, v. 178^a; Hekimoğlu, nr. 122, v. 393^b; Hekimoğlu, nr. 123, vr. 3^a; Esad Ef., nr. 132, vr. 4^b, 7^a, 9^a, 25^a.

116 el-Haddâd, Ebû Bekir b. Ali b. Muhammed el-Yemenî, *Tefsîru’l-Haddâd: Keşfü’t-tenzîl fi tahkiki’l-mebâhis ve’t-te’vil* (thk. Muhammed İbrâhîm Yahyâ), Beyrut: Dârü’l-Medari’l-İslâmî, 2003, I, 364; II, 371-372; IV, 12, 45, 49; V, 370.

ği “*er-Ravzü’l-bâsim*” isimli eserinde “Abdüssamed el-Hanefî’nin tefsiri”ne atıflarda bulunmaktadır.¹¹⁷ Bu atıflar İbnü’l-Vezîr’in de Gaznevî’nin tefsirinden etkilendiğini ortaya koymakla birlikte, Gaznevî ve tefsirinin h. VIII. ve IX. asırlarda Yemen çevresinde bilinip tanındığını göstergesidir.

Şâfî fakîhi ve muhaddis İbn Hacer el-Heytemî (ö.974/1567) Türkçeye de çevrilen¹¹⁸ “*ez-Zevâcir an iktirâfî’l-kebâir*” isimli eserinde, h. V. asrın başlarında yaşadığını ifade ettiği “Kâdî Abdüssamed el-Hanefî”ye atıfta bulunarak, onun görüşlerini nakletmesi;¹¹⁹ yine hadis âlimi, fakîh ve sûfî Muhammed Abdürraûf el-Münâvî’nin (ö.1031/1622), Süyûtî’nin “*el-Câmiu’s-Sagîr*” isimli eserine yaptığı “*Feyzü’l-kadîr*” isimli şerhte, İbn Hacer el-Heytemî’nin eserindeki gibi “Kâdî Abdüssamed el-Hanefî”nin görüşüne yer vermesi¹²⁰; aynı şekilde meşhur müfessir, fakîh, edip ve şair el-Âlûsî’nin de (ö.1270/1854), “*Rûhu’l-meânî*” isimli eserinde, iki farklı âyetin tefsirinde İbn Hacer el-Heytemî ve Münâvî’nin ifadeleriyle benzer şekilde “Abdüsamed el-Hanefî’nin tefsiri”nden nakilde bulunması,¹²¹ Abdüssamed el-Gaznevî’nin sonraki dönemlerde de etkisini sürdürdüğünü ortaya koymaktadır.

Sonuç

Abdüssamed el-Gaznevî’nin tefsir tarihi itibariyle erken bir dönemde telif ettiği “*Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*” isimli eseri günümüze kadar gelmiş olmakla birlikte, kaynaklarda Gaznevî’nin hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında yeterli bilgiye rastlanmamaktadır. Tam adının “Ebü’l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus b. Muhammed el-Gaznevî” olduğu tespit edilen müellifin, kaynaklarda sadece Hanefî fakîhi ve müfessir olduğu, bir tefsirinin bulunduğu ve oğlu Yahya b. Abdüssamed’in bu tefsiri sonraki nesillere aktardığı bildirilmektedir.

117 Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. İbrâhim b. Ali İbnü’l-Vezîr, *er-Ravzü’l-bâsim fi’z-zibbi an sünneti Ebi’l-Kâsim* (i’tina bih Ali b. Muhammed el-Amran), Mekke: Dâru Alemî’l-Fevaid, 1419, I, 249; II, 495.

118 Ebü’l-Abbas Şehâbeddin Ahmed el-Heytemî İbn Hacer, *İslâm’da Helaller ve Haramlar* (trc. Ahmed Serdaroğlu, Lütfi Şentürk), İstanbul: Kayıhan Yay., 1981. (I-II.)

119 Ebü’l-Abbas Şehâbeddin Ahmed el-Heytemî İbn Hacer, *ez-Zevâcir an iktirâfî’l-kebâir; Keffü’r-ra’a an muharremati’l-lehv ve’s-semâ; el-İ’lâm bi-kavâti’i’l-İslâm*, Beyrut: Dârü’l-Ma’rife, 1988, (iki cilt bir arada) I, 34.

120 Zeynüddin Muhammed Abdürrauf b. Tacilarifin b. Ali el-Münâvî, *Feyzü’l-kadîr şerhi’l-Câmi’i’s-sagîr* (thk. Hamdi ed-Demr Daniş Muhammed), Mekke: Mektebetu Nizar Mustafa el-Baz, 1998/1418, VI, 3079.

121 Ebü’s-Sena Şehâbeddin Mahmûd b. Abdullah el-Âlûsî, *Rûhu’l-meânî fi tefsiri’l-Kur’âni’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî* (tsh. Muhammed Hüseyin Arab), Beyrut: Dârü’l-Fikr, 1997/1417, III, 374-375; VII, 274.

Abdüssamed el-Gaznevî “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*”in hatimesine düştüğü ferağ kaydında, tefsirini h. 487 (1094) yılında tamamladığını bizzat kendisi bildirmiş ve tefsirini oluştururken kullandığı kaynaklarını, senetleriyle birlikte açıklamış; bu vesileyle kendilerinden ders aldığı hocalarının isimlerini de zikretmiştir.

Gaznevî'nin “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*”deki kelâmî ve fikhî izahlarına dayanarak kendisinin itikatta Mâtürîdî, fıkhîta ise Hanefî olduğu tespit edilmiştir. Gaznevî'de geniş tesirleri olduğu anlaşılan Tahâvî, Cessâs ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî gibi meşhur bilginlerin etkin kelamcı kişiliklerinin de Gaznevî'nin itikadî altyapısının kaynaklarına işaret ettiği söylenebilir. Gaznevî'nin eserinde Mâtürîdî tefsirini kaynak olarak kullanması da onun itikadî alanda etkilendiği kaynaklarının işareti sayılmalıdır.

Müellifin eseri incelendiğinde dirayet ağırlıklı, orta hacimli bir tefsir olduğu anlaşılmaktadır. Müfessir Kur'ân'ı başından sonuna kadar, âyetleri tek tek ele alarak tefsir etmiş; bu tefsir işlemi çoğunlukla önce ilgili rivayetleri nakletmiş sonra da dirayet metodunu uygulamıştır. Her biri Hanefî fakîhi ve müfessir olan Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *Ahkâmu'l-Kur'ân'ı*, Ebû Bekir el-Cessâs'ın *Ahkâmu'l-Kur'ân'ı* ve Ebu'l-Leys es-Semerkindî'nin tefsiri, Gaznevî'nin “*Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*”i oluştururken istifade ettiği başlıca kaynaklar olmuştur. Zeccâc'ın “*Meâni'l-Kur'ân*”ı ile Taberî ve Mâtürîdî'nin tefsirleri de kaynaklarından bazılarıdır. Abdüssamed el-Gaznevî'nin tefsiri daha sonraki dönemlerde bazı din alimleri üzerinde etkili olmuştur. İranlı filozof, astronomi, matematik, tıp ve din âlimi Kutbüddîn eş-Şirâzî “*Fethu'l-mennân fi tefsîri'l-Kur'ân*” isimli tefsiri ile h. VIII. asır Hanefî fukahâsından Ebû Bekir Haddâd'ın “*Tefsîru'l-Haddâd*” adıyla meşhur “*Keşfü't-tenzîl fi tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vîl*” eseri başta olmak üzere pek çok eserde Gaznevî'nin tefsirinden alıntılar görülmektedir.

Sonuç olarak Abdüssamed el-Gaznevî'nin dirayet metodu ile telif ettiği “*Tefsîrul-Kur'âni'l-Azîm*” isimli eserinin sonraki dönemlere önemli ölçüde tesir ettiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Abdülmeccid, İbrahim Bâcis, “Tefsîru't-Taberânî em tefsîru'l-Gaznevî”, *Âlemu'l-mahtûta ve'n-nevâdir*, I/2, 1418/1997.
- Âlûsî, Ebû's-Sena Şehabeddin Mahmûd b. Abdullah, *Rûhü'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî* (tsh. Muhammed Hüseyin Arab), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1997/1417.

- Bağdâdî, Babanzâde Bağdatlı İsmail Paşa (1338/1920), *Hediyetü'l-ârifin esmâi'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, İstanbul: MEB, 1955.
- , *Îzâhü'l-meknûn fi'z-zeyli a lâ keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb* (tsh. M. Şerefettin Yaltekaya), Ankara: MEB, 1945.
- Bedr, Abdurrahman Muhammed, *Rusûmü'l-Gaznevîyyîn ve nazmuhümü'l-ictimâiyye*, Kahire: Mektebetü'l-Enclo'l-Mısıriyye, 1987.
- Beyhakî, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (470/1077), *Târihü'l-Beyhakî* (thk. Yahyâ Haşşab-Sadık Neşat), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1982.
- el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed (333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (thk. Ahmed Vanlıoğlu ; müracaa Bekir Topaloğlu), İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.
- Ertuğrul, Resul, *Kutbuddîn eş-Şirâzî ve Tefsiri* (doktora tezi), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2011.
- Fâsî, Muhammed Âbid, *Fihrisu mahtûtâti hizâneti'l-karaviyyîn*, Dârü'l-Beyza: Dârü'l-Kitâb, 1979.
- Gaznevî, Ebu'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Hanefî (487/1094'den sonra), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Süleymaniye Ktp, Mihrişah, nr. 24-26, y.y. 487/1094.
- Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman , Konya: *Kelam*, Tekin Kitabevi, 1996.
- Haddâd, Ebû Bekir b. Alî b. Muhammed el-Yemenî (800/1398), *Tefsîrû'l-Haddâd: Keşfü't-tenzîl fi tahkiki'l-mebâhis ve't-te'vil* (thk. Muhammed İbrâhim Yahyâ), Beyrut: Dârü'l-Medari'l-İslâmî, 2003.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (571/1176), *Târihu Medîneti Dimaşk* (thk. Muhibüddin Ebû Saîd Amrevî), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1995/1415.
- İbn Hacer, Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed el-Heytemî (974/1567), *ez-Zevâcîr an iktirâfi'l-kebâir; Keffü'r-ra'a an muharremati'l-lehv ve's-sema; el-İ'lâm bi-kavâti'i'l-İslâm*, Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1988.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (630/1233), *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Carolus Johannes Tornberg), Beyrut: Dâru Sadır, 1979/1399.
- İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. İbrâhim b. Ali (840/1436), *er-Ravzü'l-bâsîm fi'z-zibbi an sünneti Ebi'l-Kâsım* (i'tina bih Ali b. Muhammed el-Amran), Mekke: Dâru Alemi'l-Fevaid, 1419.
- İmâdî, Muhammed Hasan, *Horasan fi'l-asri'l-Gaznevî*, [y.y., t.y.]
- Kâtip Çelebî, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmil-kütübi ve'l-fünûn* (tsh. M. Şerefettin Yaltekaya, Kilisli Rifat Bilge), I-II, Ankara: Mili Eğitim Basımevi, 1941.

- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed (775/1373), *el-Cevâhirü'l-mudîyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* (thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Cize 1993/1413.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (tsh. Ahmed Abdülalim Berduñi), Kahire: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1967.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâzir*, Beyrut: Müessesetü Nüveyhiz es-Sekafiyye, 1986/1406.
- Râzî, Ebû Abdullah Fahreddin Muhammed b. Ömer (606/1209), *et-Tefsîrû'l-kebîr = Mefâtihi'l-gayb*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1934.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb (360/971), *et-Tefsîru'l-kebîr: Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (thk. Hişam el-Bedrânî), Ürdün: Dâru'l-Kütübî's-Sekâfi, 2008.
- Taftazânî, Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah (792/1390), *Kelam İlmî ve İslâm Akâidi : Şerhü'l-Akâid* (haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yay., 1982.
- Yâkût eL-Hamevî, Ebû Abdullah Şihabüddin Yâkut b. Abdullah (626/1229), *Mu'cemü'l-büldân* (herausgegeben Ferdinand Wüstenfeld), Tahran: Mektebetü'l-Esedî, 1965.
- Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (thk. Şuayb el-Arnâvut-Me'mûn Sagarci), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985/1405.
- Ziriklî, Hayreddin (1396/1976), *el-A'lâm: Kâmusu terâcimi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ*, Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1992.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîrû'l-münîr fî'l-akîde ve's-şerîa ve'l-minhâc*, Beyrut: Dârü'l-Fikri'l-Muasır, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1991/1411.
- Zübeyrî, Velid b. Ahmed Hüseyin, *el-Mevsûatü'l-müeyyessere fî terâcimi eimmeti't-tefsîr ve'l-ikra ve'n-nahv ve'l-luga* (cem'a ve i'dad Velid b. Ahmed Hüseyin Zübeyrî-İyâd b. Abdüllatif Kaysî-Mustafa b. Kahtan Habib-İmâd b. Muhammed Bağdadî), Medine: Mecelletü'l-Hikme, 2003/1424.